

и Кзл Шафа как результат народного дипломатизма и гражданской инициативы в конфликтной ситуации.

ETHNIC VIOLENCE, COMMUNITY AND PUBLIC DIPLOMACY DURING THE KARABAKH CONFLICT (HISTORY OF THE EXCHANGE OF VILLAGES)

A. A. HAKOBYAN

The last years of the Soviet Union and post-soviet period was accompanied by various conflicts such as political, social, economic crises and the inseparable part of which was the “refugee” phenomenon.

The Karabakh conflict which began in 1988 was also accompanied by the powerful waves of refugees.

The history of the exchange of Qerqenj and Khzl Shafag villages is singled out on the general background of violence, evacuation as a result of public diplomacy and civil enterprise in conflict situations.

ԹԵՅԼԵՐՅԱՆԻ ԶԻՆԱԿԻՑՈՒ

Ա. Ա. ԲԵՇԻՇՅԱՆ

ԳՊՀ Պատմության քանգարանի ֆոնդապահ,
ԳՊՀ դասախոս

Հայ Դատի պատմության մեջ 1921 թվականի մարտի 15-ը հիշատակվեց. այդ օրն էր, որ Բեռլինի Շարլոտենբուրգ պողոտայի Հարդենբերգ փողոցում Սողոմոն Թեհլերյանի գնդակից ջախջախվեց երիտթուրքական ուսմակի գլխավոր պարագլուխ, Մեծ Եղեռնի կազմակերպիչ՝ Թալեաթի գանգը:¹ Հայ վրիժառուի նպատակն իրագործված էր, գործողությունն՝ արդարացված: Իսկ այդ նպատակի ճանապարհին Թեհլերյանը մեծակ չէր: Լինելով Շահան Նաթալիի «Նեմեսիս» խմբի անդամ, նրա զինակիցներն էին Հակոբ Զորյանը, Հրաչ Փափազյանը, Վահան Զաքարյանը, Լիպարիտ Նազարյանը, նույն խմբի անդամներ էին՝ Հայոց Եղեռնի նյուս կազմակերպիչներին զգեստած Արշավիր Շիրակյանը,² Արամ Երկանյանը,³ Միսաք Թոռլաբյանը,⁴ Հակոբ Մերձանովը⁵ և այլք: Սերունդ, որ քաջ գիտակցեց Նաթալիի խոսքերի իսկությունը. «Ով որ ոչինչ ունի կորսնցնելիք, ոչինչ ունի վախճալիք»:⁶ Քաջաբար, առանց վախի, գիտակցումով ու խղճի մեծ պատասխանատվությամբ՝ նրանք աներեր առաջ նետվեցին, հետապնդելով մեկ նպատակ՝ պատժել ոճրագործներին:

¹ Սողոմոն Թեհլերյանի դատավարությունը, Ե., 1990: *Առնո Համելեն, Ժան Միշել Բրոն*, Վերականգնված հիշողություն, Ե., 1995, էջ 113-115:

² *Շիրակյան Ա.*, Կտակն էր նահատակներուն, Երևան, 1991:

³ *Երկանյան Ա.*, Ասպետ սպաննեցինք, Լոս-Անճելես, 1949:

⁴ *Եղիայան Վ., Արաբյան Ա.*, Միսաք Թոռլաբյանի դատավարությունը, Ե., 2008:

⁵ *Մերձանով Հ.*, Իմ կտակը, Պելյուր, 1972:

⁶ *Շահան Նաթալի*, Թուրքերը և մենք, Ե., 1995:

Այս ամենը հայոց կողմից տրված արդարացի դատավճիռ էր Եվրոպայի տարածքում թաքնված ոճրագործներին, ովքեր դիմել էին փախուստի: Հանցագործները դատապարտվել էին մահվան և աքսորի՝ իրենց իսկ երկրի նոր կառավարության ռազմական դատարանի կողմից: Նույն Թալեաթ փաշան առաջին անգամ մահապատժի էր դատապարտվել 1915թ. մայիսի 24-ին, իր մահից 6 տարի առաջ, երկրորդ անգամ՝ 1920 թվականին, սակայն հասցրել էր կեղծ անձնագրով փախչել Բեռլին:⁷ 1943թ., երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, Թուրքիան մեկ անգամ ևս ցույց տվեց իր իրական դեմքը: Նախագահ Իսմեթ Ինյունույի հրամանով, ով Թալեաթի քրոջ ամուսինն էր,⁸ Թալեաթի աճյունը տեղափոխվեց Ստամբուլ և հանդիսավոր վերաթաղվեց Ազատության բլրի վրա:⁹ Հիշենք, որ նախքան Թալեաթին հասնելը, Թեհլերյանը Պոլսում ահաբեկում է նրա հայ գործակալին՝ Հարություն Մկրտչյանին, ով հարստություն էր դիզել հայ ժողովրդի լավագույն զավակների արյան գնով, և ում կազմած ցանկով ձերբակալվեցին ու սպանվեցին Պոլսի հայ մտավորականները:

Թալեաթի ահաբեկման գործողության պատմության մեջ իր եզակի դերն ունեցավ Հակոբ Նշանի Ջորյանը: Ո՞վ էր նա, ում գիտակցական կյանքը եղավ հերոսական, իսկ վախճանը՝ դաժան, և այն էլ Հայաստան հայրենադարձվելուց հետո: Մարդ, ով շփվելով հերոսական անհատների հետ, լինելով նրանց զինակիցն ու գաղափարական ընկերը, հանգամանքների բերումով՝ երբեք չխոսեց, այլ՝ լռեց նրանց մասին: Ոչ ոք, ըստ էության ճանաչելով նրան Խորհրդային Հայաստանում, չգիտեցավ, որ Հակոբ Ջորյանը, նույն ինքը «Հագոր» /վերցված են անվան և ազգանվան առաջին վանկերը/ կեղծանունով Հայն է, հենց նա է, ում մասին տարիներ անց Սողոմոն Թեհլերյանը հիշատակում է իր «Վերհիշումներ»-ում, և որն ազգային գործիչ Վահան Մինախորյանի գրառմամբ տպագրվում է Կահիրեում՝ 1953 թվականին,¹⁰ այն ժամանակ, երբ Ջորյանն այլևս կենդանի չէր: Թեհլերյանն իրենց առաջին հանդիպմանը նրան հիշում է այսպես. «...Հայտնվեց Հագորը, 27-28 տարեկան մի թխադեն երիտասարդ, որ ուսանում էր Բեռլինի համալսարանում: Նրա դուրեկան դեմքին պարզվեց մի լայն ժպիտ, երբ ծանոթացավ հետս...»:¹¹

Մի կարծ ժամանակ Թեհլերյանն ապրում է Հագորի տանը, ով վտանգելով իր անձը, կրնկակոխ հետևում էր երիտթուրք պարագլուխներին, ողջ տեղեկատվությունը հանձնելով Նաթալիին՝ ճիշտ գործելու ծրագրերի համար: Առաջինը Հագորն է հայտնում, որ Բեռլինում տեսել է Թալեաթին: Թեհլերյանի հիշողությամբ՝ նա տպավորիչ և գործուն հայ երիտասարդ էր. «Եռանդուն, աչքաբաց, բարեխիղճ և ամեն կազմակերպչական աշխատանքի համար անփոխարինելի մեկն էր նա»:¹²

⁷ Սողոմոն Թեհլերյանի դատավարությունը, էջ 3-4:

⁸ **Կիրակոսյան Ջ. Ս.**, Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ /1915-ից մինչև մեր օրերը/, հտ. 2, Ե., 1983, էջ 429:

⁹ **Դեյվիդ Մարշալ Լանգ, Քրիստոֆեր Ջեյմս Ուոքլըր**, Հայերը, Ե., 1992, էջ 43:

¹⁰ **Թեհլերյան Ս.**, Վերհիշումներ. Դատավարությունը, Ե., 2006:

¹¹ Նշվ. աշխ., էջ 163:

¹² Նշվ. աշխ., էջ 191:

Հակոբ և Եսթեր Ջորյաններ

Թեհլերյանի ձերբակալությունից հետո, Ջորյանը հանդես է գալիս որպես թարգմանիչ և հնարամտորեն ողջ տեղեկատվությունը հետագա դեպքերի մասին, ինչ չգիտեր Սողոմոնը, թարգմանությունների ընթացքում պատմում նույնիսկ Թեհլերյանի փաստաբան ֆոն Գորդոնի հարցաքննության ընթացքում: Թեհլերյանը հիշում է. «Նա կատարում էր ընդարձակ նոթագրություններ՝ մեջընդմեջ լրացուցիչ հարցումներ անելով. այս ընդմիջումներին Յազորը պատմում էր»:¹³

Ոչ ոք չգիտեր ու չէին էլ կարող պատկերացնել, որ ժամանակին լինելով «Նեմեսիս» խմբից, Զ. Ջորյանը հետագայում կարող էր այդպես վարժ թաքցնել ու ծածկել իր հերոսական անցյալն ու ինքնությունը՝ Խորհրդային երկրի երկաթյա պարիսպներից ներս:

Ղեկավարել է պատասխանատու պաշտոններ. 1927-28թթ. մա Երևանի հանրային գրադարանի տնօրենն էր, 1932-35թթ.՝ Կուլտուրայի պատմության ինստիտուտի, իսկ 1936-37թթ. ստանձնում է Հայաստանի պետական պատմական թանգարանի տնօրինությունը: 1930-37թթ. Երևանի պետական համալսարանի հայ ժողովրդի պատմության ամբիոնի վարիչն էր և պատմության ֆակուլտետի ղեկանը:¹⁴ Ամբիոնը հիմնադրվել է 1936թ., որի առաջին վարիչն էր Ջորյանը: Հետագայում նրան փոխարինում է բազմալաստակ պատմաբան, պրոֆեսոր Համո Հարությունյանը: 1931թ. Զ. Ջորյանին շնորհվում է պրոֆեսորի կոչում: Նախկին վրիժառուն, դաշնակցական գործիչը՝ զինվոր էր, մտավորական, կրթված անձնավորություն:

¹³ Նշվ. աշխ., էջ 221:

¹⁴ **Արմեն Սեւան**, Բանտարկեալի մը յուշերը, Երեւան, 2008, էջ 230: Յուշամատեան ՀՀԴ, 1914-1925թթ., Լոս-Անճելես, 2001, հ. Բ, էջ 217: Ով ով է, Հայեր, Կենսագրական հանրագիտարան, Ե., 2005, հ. 1, էջ 402: Մեր անվանի դասախոսները, մաս 1, Ե., 1970, էջ 84-85:

Յ. Ջորյանը, ինչպես արևմտահայ հատվածի յուրաքանչյուր սերունդ, 1915 թվականի եղեռնի ականատեսն էր ու փրկվածներից: Ծնվել է 1894 թվականի ապրիլի 23-ին Տրապիզոնի նահանգի Օրդու քաղաքում: Արիեստավորի զավակն իր բնատուր կարողություններով ուսման էր ձգտում, և նախնական կրթություն ստանալով ծննդավայրում, 1908թ. մեկնում է Կ. Պոլիս՝ ընդունվելով Պերպերյան հայտնի վարժարանը, որն էլ ավարտում է 1912թ.՝ գերազանց առաջադիմությամբ: Վերադառնալով հայրենի քաղաք, Ջորյանը՝ 1912-14թթ. նվիրվում է ուսուցչի վեհ ու պատվավոր, միաժամանակ դժվարին ու պատասխանատու աշխատանքին: 1915թ. նրա ընտանիքը հրաշքով փրկվելով այդ ցեղասպանից, ապաստանում է Բուլղարիայի Շումլե քաղաքում, որտեղ էլ երիտասարդ մանկավարժը մինչև 1919 թվականը վարում է տեղի հայկական վարժարանի վարիչի, հայոց լեզվի և պատմության ուսուցչի պաշտոնները: Հետո մեկնում է Շվեյցարիա՝ բարձրագույն կրթություն ստանալու նպատակով, ընդունվում Լոզանի համալսարանի փիլիսոփայական ֆակուլտետ: Մեկ կիսամյակ սովորելուց հետո անցնում է Գերմանիա՝ Բեռլին, որտեղ էլ ուսումը շարունակում է տեղի համալսարանի քաղաքատնտեսության ֆակուլտետում /1920-25թթ./: Տիրապետելով 5-6 լեզուների, Ջորյանը աչքի ընկավ որպես առաջադեմ և տաղանդավոր ուսանող, ում նկատում են հայտնի գիտնականներ Ջոնքարդը և Մարքվարտը, որոնց ղեկավարությամբ էլ նա գրում է իր թեկնածուական դիսերտացիան՝ «Սոցիալական շերտավորումը միջնադարյան Հայաստանում»¹⁵ թեմայով: Պաշտպանելուց հետո այն 1927թ. հրատարակում է Լայպցիգում: Այդ տարիներին նա թղթակցում էր Վիեննայի «Արեգ» ամսագրին: Եվ այս տարիներին է, որ անդամագրվում է «Նեմենսիս» խմբակին: Ուսումնառության տարիներին Յ. Ջորյանը մասնակցել է Գերմանիայի ուսանողական սոցիալիստական շարժմանը, ՀԾԿ-ի և նշանավոր հայասեր Յոհաննես Լեփսիուսի Գերմանահայկական ընկերության աշխատանքներին:

Գիտնականի ու մտավորականի նրա կյանքի վարագույրի տակ զինվորն էր, թերևս մտավորական զինվորը, ով մտածում էր. **«Ձա՛րկ, երբ հալածում են քեզ...»** /Ավ. Ահարոնյան/: Այդ զարկը եղավ ու ցնցեց ողջ աշխարհը:

1925 թվականին, երբ Ջորյանն ավարտում է համալսարանը՝ փիլիսոփայության դոկտորի աստիճանով, միաժամանակ ստանում է երկու հրավեր. խմբագրելու Փարիզի «Արեգ» թերթը, և դասավանդելու Երևանի պետական համալսարանում:¹⁶ Անկասկած, առանց վարանելու՝ ընդունում է Մայր հայրենիքից ուղարկած առաջարկը, առանց կանխատեսելու, որ տարիներ անց, նույն հայրենիքում՝ այլ մտավորականների հետ, մատնիչի սարքած դավադրության զոհ կդառնա ու կվաճառվի հայրենիքի դավաճանի պիտակը՝ իր մահկանացուն կնքելով հեռավոր Ուրալում: Կաքսորվի այն հայրենիքից, որն իրեն տուն էր կանչել:

Երևանում դասավանդում է համալսարանի պատմագրական ֆակուլտետում, իսկ 1926թ. ընտրվում Հայաստանի գիտության և արվեստի ինստիտուտի թղթա-

¹⁵ **Sorian A. N.**, Die soziale Gliederung d. arm. Volkes in mittelalter, "Armenieca fasc", 11, Leipzig, 1927.

¹⁶ **Հովհաննիսյան Պ.**, Հակոբ Ջորյան.- Երևանի համալսարան, Ե., 1976, թիվ 2, էջ 66-69: **Քեչիշյան Ս. Ս.**, Թեհլերյանի զինակիցը.- Գեղամա աշխարհ, շաբաթաթերթ, 2012, օգոստոս 8 և սեպտեմբեր 10 համարներ, էջ 5:

կից անդամ, 1929-ից ստանձնում է պատմագրական ֆակուլտետի դեկանի և հայ ժողովրդի պատմության ամբիոնի վարիչի պաշտոնները: Զգալի է նրա ավանդը պատմաբան մասնագետների պատրաստման գործում:

Հետաքրքիր են նաև Հ. Զորյանի գիտական աշխատանքները և ուսումնասիրությունները, որոնք վերաբերվում են հին և միջնադարյան Հայաստանի հասարակական-տնտեսական պատմությանը: Գիտական պատկառելի ժառանգության մեջ առանձնակի արժեք ունեն նրա՝ «Ֆեոդալական Հայաստանի գյուղացիական շարժումները X դարում»,¹⁷ «Ներդասակարգային պայքարը հայ Արշակունիների թագավորության վերջին շրջանում»,¹⁸ «Արտաշատի, Վաղարշապատի և Դվինի պորբլեմը»,¹⁹ «Արաբների հարկային քաղաքականությունը ավատատիրական Հայաստանում»,²⁰ «Արաբական շրջանում ֆեոդալական Հայաստանի քաղաքի և գյուղի միջև ստեղծված հակադրությունը»²¹ աշխատությունները, նաև այլ ուսումնասիրություններ:²² Մեծ է նրա վաստակը հայ պատմագրության հարցերի լուսաբանման ուղղությամբ: Նա առաջինն էր, ով փորձեց գնահատել և արժեքավորել խորհրդային տարիներին ստեղծված պատմագիտական երկերը՝ հրատարակելով այդ հարցին նվիրված հոդվածներ,²³ թեև դրանցում որոշ հարցեր միակողմանի են լուսաբանվել:

Հ. Զորյանի ուսանողներից արվեստաբան, թատերագետ Ռուբեն Զարյանը հիշում է, որ. «Խոսում էր հանգիստ, նախանձելի մի հանդարտությամբ և թվում էր ոչինչ, անգամ հրաձգությունը չի կարող փոխել նրա խաղաղ պատմելաձևը, միայն դասամիջոցի զանգից հետո էր հարցնում՝ «Տղաներ, չգիտե՞ք այս ինչ աղմուկ-աղաղակ է»:²⁴

Թվում էր ամեն ինչ խաղաղ է: Նախկին դաշնակցականը այժմ կոմունիստա-

¹⁷ **Զորյան Հ. Ն.**, Ֆեոդալական Հայաստանի գյուղացիական շարժումները X դարում.- Տեղեկագիր ԵՊՀ, 1928, թիվ 4:

¹⁸ **Նույնի**, Ներդասակարգային պայքարը հայ Արշակունիների թագավորության վերջին շրջանում.- Տեղեկագիր ՀՍԽՍՀ Պատմության և գրականության ինստիտուտի, 1936, թիվ 1:

¹⁹ **Նույնի**, Արտաշատի, Վաղարշապատի և Դվինի պորբլեմը.- ՀՍԽՍՀ Կուլտուրայի պատմության ինստիտուտի «Աշխատությունների ժողովածու», Ե., 1935, հտ. Ա:

²⁰ **Նույնի**, Արաբների հարկային քաղաքականությունը ավատատիրական Հայաստանում.- ԵՊՀ «Գիտական տեղեկագիր», 1927, թիվ 2-3:

²¹ **Նույնի**, Արաբական շրջանում ֆեոդալական Հայաստանի քաղաքի և գյուղի միջև ստեղծված հակադրությունը.- ՀՍԽՍՀ Գիտության և արվեստի ինստիտուտի «Տեղեկագիր», 1927-1928, թիվ 2-3:

²² **Նույնի**, Արու Յուսուֆ Յակուբ, Հողային հարկի գիրքը.- ՀՍԽՍՀ Պատմության և գրականության ինստիտուտի «Տեղեկագիր», 1937, թիվ 2:

²³ **Նույնի**, Հայ բուրժուական պատմագրության կոնցեպցիան և Հայաստանի պատմության ուսումնասիրության հիմնական պորբլեմները.- Նոր ուղի, 1931, թիվ 3: **Նույնի**, Վերջին տասնամյակի հայ պատմագրությունը.- ՀՍԽՍՀ մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի «Տեղեկագիր», 1932, թիվ 1: **Նույնի**, Состояние армянской историографии.- Труды первой всесоюзной конференции историков-марксистов, Москва, 1930, т. 1:

²⁴ **Զարյան Ռ. Վ.**, Մայրամուտից առաջ /Դուշագրություն/, Երկու դասախոս, Ե., 1988, հ.1, էջ 326:

կան կուսակցության շարքերում էր, և Խորհրդային կայսրության ներսում ոչ ոք չգիտեր նրա անցյալը: Իսկ անցյալը լի էր հետաքրքիր դեպքերով, անցյալ, որի էջերը լիքն էին Հայ Դատի պատմական դեմքերով, որոնց հետ բախտակից էր եղել, սովորել, լսել ու պայքարել: Հետաքրքիր զուգահեռությամբ այդ տարիներին Հայաստան է հայրենադարձվում նաև Ջորջանի մահմեյական վրիժառու գործիչ Նույն խմբակից: Այդ մարդը անվանի քանդակագործ Արա Սարգսյանն էր, Երևանի Գեղարվեստի ինստիտուտի հիմնադիրը, նկարիչների միության նախագահը: Նույն կյանքով ապրեց նա, թերևս բախտի բերմամբ խուսափելով ստալինյան աքսորից: Սակայն միայն իր վախճանից քիչ առաջ /1969թ./ հատնի դարձավ, որ նա այն անձն է, ում մասին «Նեմեսիս»-ի անդամ, վրիժառու Արշավիր Շիրակյանը գրում է, իր «Կտակն էր նահատակներուն» գրքում²⁵, հիշատակելով նրա միայն անվան սկզբնատառերը: Եվ տարիների հեռվից բնավ էլ տարօրինակ չի թվում այն ճիշտ դիտարկումը Ա. Սարգսյանի մասին, որը կատարել է Ռ. Ջարյանը իր հոլշերում. «...Հայացքում միշտ մի հոգս կար»:²⁶

Շիրակյանից շատ առաջ, դեռևս 1930 թվականին, Գերմանիայում հրատարակվում է մի գիրք՝ «Հինգ մատ գլխիդ վերև» վերնագրով,²⁷ որի հեղինակն էր հայ ժողովրդի մեծ բարեկամ, Եդեմի ականատես Արմին Թեոֆիլ Վեգները: Մարդ, ում ողջ կյանքը հայ ժողովրդի արդար դատին ծառայելու անօրինակ սխրանք է, ով 1915 թ. կյանքի գնով նկարահանել էր թուրքի նախամարդկային վայրագությունները, որպես անհերքելի վկայություն, փորձել օգնել հայերին: Այդ նա էր, որ 1919 թվականին գրեց իր հայտնի դիմումը՝ «Բաց նամակ ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Վուդրո Վիլսոնին»²⁸ ձգտելով հասնել ցեղասպանության բոլոր մեղավորների պատժին: Հետագայում Վեգներն էր, որ Թեհլերյանի դատավարության ժամանակ հանդես եկավ նրա պաշտպանությամբ, գրելով այդ դատավարության սղագրական հաշվետվության նախաբանը:

Վերոնշյալ գիրքը նվիրված էր 1927 թվականին նրա Խորհրդային Հայաստան կատարած այցելությանը: Անձամբ, դեռևս Բեռլինից մտերիմ լինելով Հ. Ջորջանին, Վեգները, ով Երևանում հանդիպել էր նրան, բազմիցս այցելել նրա ընտանիքին, հասկանալով, որ կարող է վտանգել Հայաստանում իր հետ առնչված հայ բարեկամներին, քաղաքական բարդություններ չհարուցելու համար՝ զգուշանում է, և նրանցից շատերին ներկայացնում մտացածին անուններով: Հ. Ջորջանը հիշատակվում է որպես Ջորի:²⁹ Իզուր չէ, որ նրա մասին Վեգներն անթաքույց արտահայտվել է. «Եվ ինչպես է ինձ միշտ հիացնում այս մարդը: Փոքր Ասիայից եկած այս կոշկակարի որդին որքան արագ բարձրացավ մարդկային գիտու-

²⁵ **Շիրակյան Ա.**, Կտակն էր նահատակներուն, Երևան, 1991:

²⁶ **Ջարյան Ռ. Վ.**, Հուշապատում. Հասարակ աչքերով դիտված հրաշքներ-Արա Սարգսյան, Ե., 1977, հտ. 2, էջ 53:

²⁷ **Վեգներ Ա. Թ.**, Հինգ մատ գլխիդ վերև, Բեռլին, 1930 (գերմաներեն լեզվով): Տե՛ս նաև, Բարկիադի այն կողմում. Արմին Թեոֆիլ Վեգներ, Հինգ մատ գլխիդ վերև: Մի մարդու այս օրերի խոստովանությունը- Գարուն, ամսագիր, Ե., 1991, թիվ 7 (296), էջ 16-19 (նախաբանը՝ Ա. Մուշեղյանի, թարգմ.՝ Մ. Սարգսյանի):

²⁸ **Wegner A. T.** Am Kreuzweg der Welten, Berlin, 1982, p. 224:

²⁹ **Վեգներ Ա. Թ.**, Հինգ մատ գլխիդ վերև: Մի մարդու այս օրերի խոստովանությունը, էջ 17:

թյան վերին աստիճաններին»:³⁰

Երբ 1969թ. Վեգները կրկին անգամ այցելում է Հայաստան, արդեն չկային Հակոբ Զորյանն ու իր կինը՝ Եսթերը, սակայն հանդիպումը կայանում է Զորյանների զավակների՝ Էռնայի և Զորիի հետ: Ի՞նչ է գրել նա Զորյանների մասին՝ 1927թ. իր կնոջը՝ Լեոնորե Լանդաուին հասցեագրված նամակներից մեկում՝. «Չես կարող երևակայել, թե ինչ հասարակ կյանքով են ապրում: Արդեն երկու տարի ապրելով, նրանք բնակվում են մի փոքրիկ սենյակում, որ «պրոֆեսորների տան» առաջին հարկում է: Բացի մի սեղանից և երկու չներկված աթոռից, նրանք ուրիշ կահույք չունեն: Մի քանի մահճակալ գնելու համար չափազանց աղքատ լինելով՝ նրանք ճարել են «թախտեր», փայտաշեն մահճակալներ, ինչպես ընդունված է Արևելքի աղքատ բնակչության մոտ: Անկյունում թղթով ծածկված մի քանի արկղում պահվում են Զորիի գրքերը, որոնց թվում տեսա նաև մեր գերմանական հին ծանոթներին:

Սալօջախին փոխարինում են երկու նավթավառ: Դրանց սպասարկում է տասներեքամյա մի հայ որբ աղջիկ, որին կանչում են գեղեցիկ Ազատ /Freil/ անունով: Սենյակը ջեռուցվում է մի փոքրիկ, փայտե ծղամներով լցված թիթեղյա տուփով: Բայց այդ բոլորով հանդերձ՝ այս մարդիկ աղքատ չեն, մինչև իսկ հիմնականում հարուստ ու երջանիկ. աշխատանքը նրանց մտածելու ժամանակ չի թողնում: Երկու տարվա ընթացքում նրանք չեն կարողացել հագուստ հայթայթել, իսկ Գերմանիայից բերածներն աստիճանաբար մառ գույներ են ընդունում: Զորիի համալսարանական աշխատավարձը մինչև վերջերս հարյուր ռուբլի էր. այնուհանդերձ նա կեսը տալիս է եղբորը՝ մի փականագործի, ով իր բազմազավակ ընտանիքով տեղափոխվել է Կոստանդնուպոլսից և առ այսօր մնացել է առանց աշխատանքի: Ինչպիսի անձնագոհություն է հարկավոր՝ նման զրկանքների և հրաժարումների պայմաններում բնակություն հաստատելու համար այս քաղաքում, որն իր ռուսական ժամանակներից անխնամ, կեղտոտ տներով և ամենուրեք նորակառույց շինություններով սկիզբ առնող փողոցներով հիշեցնում է հետերկրաշարժյան ավերակավայր: Այո՛, ինչպիսի՛ սքանչելի սեր է դեկավարում այս քշվածներին, որոնք աշխարհի բոլոր ծայրերից այս երկիրն եկան, մի երկիր, որ երբեք անցյալում չէին էլ ճանաչել»:³¹

Հետաքրքիր անձանավորություն է եղել Հ. Զորյանի կյանքի անբաժան ուղեկիցն ու ընկերը, նրա կինը՝ Եսթերը, ով ամուսնու հետ կիսեց իր դառը ճակատագիրը: Պոլսում կրթություն ստացած Եսթերը Հակոբին ծանոթանում է նույն դպրոցում, ուր սովորում էին: 1915 թվականին Եսթերն աքսորվում է, աշխատում է որբանոցում: Ըմբոստ բնավորությամբ, բռնություն չհանդուրժող, անհանգիստ ոգու տեր այս հայուհին հեռու էր ընտանեկան անդորրի որոնումներից և միշտ իր ուժերը ներդրել ու նվիրել է հայրենիքին, ազգային հարցերին, ուսումնասիրել մանկավարժություն և հոգեբանություն: Հենց Բեռլինում ուսման տարիներին էլ՝ 1921 թվականին, նա հանդիպում է Զորյանին, հիշում են իրենց վաղեմի ծանոթությունը, մտերմությունը վերաճում է սիրո: Ընտանիք են կազմում: Նրա երևանյան տարիների կերպարը տալիս է Արմին Վեգները. «...Եսթերին, ինչպես յուրա-

³⁰ Նույն տեղում:

³¹ Նույն տեղում:

քանչյուր կնոջ, մնում են տան առավել հետին գործերը: Թեև նրան (ըստ էության բարձր հոգևոր օժտվածությամբ մեկին) օգնում է ձեռքի շնորհքը, բայց փափկասուն ընտանիքից սերելով՝ իր նուրբ ճաշակով նա կրկնակի է տառապում կեղտից: Բացի այդ, որպես ոչ կուսակցական, իր առավելապես անարխիստական արևմտյան դաստիարակությամբ՝ նրա համար դժվար է հասարակության մեջ հաստատվել: Նա չկարողացավ մանկական հոգեբանության դասավանդումը, քանի որ այստեղ ավելի մոսկովյան են, քան Մոսկվայում: Երեխան, որ երկիր ընկած արևի կտոր է, անշուշտ հաճույքի սատանա է նրա աչքին»:³²

Նկատենք նաև, որ Հակոբ Ջորյանի մասին, 1960-ական թթ. Հայաստան այցելելով՝ պատմում է նաև Շահան Նաթալին: Այս մասին գեղեցիկ հիշողություն է թողել լրագրող Կլարա Թերզյանը, ով ամձամբ է հարցազրույց ունենում նրա հետ:³³ Նաթալին իր խոսքի մեջ հատկապես շեշտում է Ջորյանի անունը: Գուցե ինչ-որ բան ակնարկելով:

Ստալինյան տարիները կործանեցին մարդկային բազում կյանքեր, խեղվեցին ճակատագրեր: Այն բախտորոշ և ողբերգական եղավ նաև Ջորյանների ընտանիքի համար: Ընտանիք, որն ուներ մտավորական շրջապատ, կեցվածք: Ստեփան լինելով նաև գրող Ջապել Եսայանին, դերասան Հրաչյա Ներսիսյանին, անգլագական բանաստեղծ Եղիշե Չարենցին, ում հետ ծանոթացել էին Չարենցի բեռլինյան այցի ժամանակ: Ոչինչ աննկատ չմնաց, գործի դրվեց ամեն հնարավոր քայլ: Արտերկրում կրթություն ստացածները կասկածի տակ էին:

1937 թվականին մի զրպարտագրի հիման վրա՝ Ներքին գործերի ժողկոմատը /ԼԿՎԴ/ ձեռքակալում է մտավորականների մի խմբի: Պատճառաբանվում էր, իբրև թե Երևանում գործել է պրոֆեսորներից կազմված մի ընդհատակյա խումբ, որը պատրաստվել է կատարել պետական հեղաշրջում: Ձեռքակալվածները թվով 19 պրոֆեսորներ էին, և գործն էլ հայտնի դարձավ՝ «Պրոֆեսորների գործ» անվամբ: Ենթադրյալ խմբի մեջ էին Ջորյան ամուսինները, Կարո Մելիք-Օհանջանյանը, Աշխարհբեկ Քալանթարը, Հովհաննես Նավակատիկյանը, Լևոն Ռոտինյանը, Ստեփան Ղամբարյանը, Պապա Քալանթարյանը, Գևորգ Գրծեյանը, Ասյա Վերմիշյանը, Բեկ Հովսեփյանը, Արտաշես Քալանթարյանը և այլք:

Մի առիթով Ջորյանի զավակը պատմել է. «Հայրս չի հասկացել, թե իրեն ինչու են բանտարկել, ինչպե՞ս կարելի է մարդու ճակատագրի հետ խաղալ անհիմն մեղադրանքով: Հուսահատ օրեր է ապրել, անձնասպան լինելու փորձ արել»:³⁴

«Պրոֆեսորների գործ»-ը քննվում է 1940 թվականին, զինվորական տրիբունալի կողմից: Սղագրության մեջ պահպանվել է հետաքրքիր մի պատմություն, ինչը հետագայում, արքայից վերադառնալուց հետո՝ պատմել է ազգագրագետ Կարո Մելիք-Օհանջանյանը: Դատավարության ժամանակ Ջորյանին ուղղված դատախազի այն հարցին, թե՝ «Ծի՞շտ է, որ դուք մասնակից եք եղել Թալեաթի սպանությանը», Թեհլերյանի արժանի զինակիցը անվարան պատասխանել է. «Ծի՞շտ է, և իմ կյանքի ամենալուսավոր էջն է այդ, և հպարտանում եմ դրա հա-

³² Նշվ. աշխ., էջ 18:

³³ **Թերզյան Կ.**, Ովքե՞ր էին Թեհլերյանի կողքին.- Ազատամարտ, Երևան, 1991, թիւ 42, էջ 5:

³⁴ **Ջորյան Ռ. Վ.**, Մայրամուտից առաջ /Հուշագրություն/, Հակոբ և Էսթեր Ջորյաններ, Ե., 1990, հ.2, էջ 111:

մար: Եթե նորից առիթ լիներ, ես դա կկրկնեի...»:³⁵ Այս էլ դարձել է նրա մեղադրանքը: Սակայն մախկին վրիժառուն մահ ներքին զարմանք է ապրում, որովհետև այդ մասին ոչ ոքի երբեք պատմած չի եղել: Հետո հիշում է, որ գրողներից մեկին, նույնպես ձեռքակալված, մի գրույցի պահին, երբ լավ տրամադրությամբ էր՝ ակնարկել է:

Հ. Ջորյանն աքսորվում է Ուրալի հեռավոր շրջաններից մեկը: Աքսորի ճանապարհին, մինչև Չելյաբինսկ՝ եղել է Կարո Մելիք-Օհանջանյանի հետ: Ընդհանուր դժբախտությունը բարեկամացնում է նրանց: 1941 թվականի դեկտեմբերի 31-ին բանտում միասին դիմավորում են Նոր տարին: Ջորյանը վախճանվում է 1942 թվականին: Հ. Ջորյանի կյանքի վերջին տարիների պատառիկները պահպանվել են ի շնորհիվ Կարո Մելիք-Օհանջանյանի, ով աքսորից տուն դառնալուց հետո տիրություն արեց Ջորյանի երեխաներին: Այսպիսի վախճան ունեցավ այն մտավորականը, ով իր կյանքի երիտասարդ տարիներին, անտեսելով ամեն վախ ու արգելք, պայքարի ելավ Արդարության որոնման ու բարձրաձայնման համար:

Եսթեր Ջորյանը ևս տառապեց, աքսորվեց երկու անգամ՝ 1937 և 1949 թվականներին: Ձերբակալության ընթացքում ոչնչացվեց նրանց ընտանիքի ողջ հարուստ գրադարանը, երեխաները զրկվեցին ամեն ինչից, նույնիսկ բնակարանից: Վախը ստիպում է, որպեսզի բոլորը երես թեքեն նույնիսկ նրա զավակներից, և միայն Ջորյանների մի ազգական կին՝ Եվնիկե անունով, տեր կանգնեց նրանց:

Եսթերն աքսորվում է Կարազանդա, հետո ավելի հեռու այդ բնակավայրից: Ստիպված էր աշխատել որպես այգու պահակ: Աքսորից վերադառնում է 1946թ., բայց Երևանում ապրել չեն թողնում, բնակվում է Քանաքեռում, իսկ հետո պահանջում են, որ մեկնի Սևան, որտեղ էլ աշխատում է օդերևութաբանական կայանում: Կրկին աքսորվում է 1949թ., դեպի Կրասնոյարսկի Տառա սակավամարդ բնակավայրը: Անմարդկային պայմաններում ապրելով, այնուամենայնիվ, արի և ուժեղ կամքի տեր կին լինելով, իր զավակներին լավատեսական շնչով նամակներ է ուղարկում: Ճակատագիրը կարծես ավելի բարեգութ է գտնվում նրա նկատմամբ, և 1954թ., Ստալինի մահից հետո, նա վերադառնում է Հայաստան: Ապրում է մինչև 1962 թվականը, վախճանվելով 70 տարեկան հասակում: Կարճ, սակայն հասցնում է վայելել իր զավակների ջերմությունը, ասելով. «Ամեն ինչ պատրաստ եմ ներելու, որովհետև երեխաներս ողջ են և լավ մարդ են դարձել...»:³⁶ Հակոբ Ջորյանն արդարացվում է հետմահու:

Հակոբ Ջորյանի կերպարը և պայծառ անունն իր ուրույն տեղն ունի Հայ Դատի և պահանջատիրության պատմության մեջ: Խորհրդային տարիներին համալսարանական հրատարակության մի քանի գրքերում կամ ամսագրերում՝ նա ներկայացված է որպես խիստ կոմունիստական հայացքներ ունեցող մտավորական: Թվում է, թե այս մարդը ամենևին էլ Թեհլերյանի կողքին կանգնած երիտասարդը չէ: Բայց որքան էլ բացատրելի է նրա այդ նկարագիրը՝ ելնելով այդ տարիների վարչակարգից ու երևույթը գաղտնի պահելու ձգտումից, տարակուսանքի մեջ ես հայտվում արդեն մեր օրերում հրատարակված նրա կենսագրական նյութերին առնչվելիս: Ջորյանը կրկին նույն կենսագրությամբ է: Շնորհակալ լի-

³⁵ Նշվ. աշխ., էջ 111-112: **Թերզյան Կ.**, Ովքե՞ր էին Թեհլերյանի կողքին, էջ 5:

³⁶ Նույն տեղում:

նենք ժամանակին ու այն մարդկանց, ովքեր պատառիկներ են թողել ու հրատարակել Ջորյանի մասին. Սողոմոն Թեհլերյան, Արմին Վեգներ, Ռուբեն Ջարյան, Կլարա Թերզյան...

Հակոբ Ջորյանը քաջ գիտակցել է, որ ունի հոգու և խղճի մեծ պատասխանատվություն, սրբազան պարտք՝ 1,5 միլիոն նահատակների և փրկված ու աշխարհով սփռված հայերի առջև: 2012թ. նրա մահվան 70-ամյա տարելիցն է, այն ազնվագույն հայի, ով հոգու արիությամբ միշտ ընդառաջ գնաց ամեն դժվար գործի, նույնիսկ մահին: Եվ եթե Թեհլերյանը կանգնեց գերմանական դատարանում իր ազգի դահիճին ոչնչացնելու մեղադրանքով և արդարացվեց, ապա Ջորյանն՝ իր հայրենիքում ստալինյան զոհ դարձավ: Իր ոգու հաղթությունը, իր հպարտանքը եղավ Թալեաթի ահաբեկման հետ կապված պատմությունը:

Ո՞վ գիտե, գուցե գիտեր, որ այլևս փրկություն չկար, որ գնալու է անվերադարձ, ու «Պրոֆեսորների գործ»-ի ժամանակ բացեց, հաստատեց իսկությունը: Գուցե ճակատագիրն է այդպես վարվել, որ մենք գիտենանք, թե ո՞վ էր ապրում մեր կողքին, ում թերևս ոչ ոք չգիտեր: Ճանաչում էին միայն որպես գիտնականի: Գիտեր միայն պատմությունը, անցյալը և ժամանակը... Ի՞նչ էր մտածում, ի՞նչ երազանքներով վերադարձավ հայրենիք, ոչ ոք չգիտե, թերևս կարելի է եզրակացնել, որ հայրենիքի, փրկված այս հողակտորի նկատմամբ սերը ավելի զորեղ էր ամեն սարսափից ու վախից:

СОРАТНИК ТЕГЛЕРЯНА

М. С. КЕШИШЯН

Ученый, педагог, Акон Зорян-солдат и соратник известного армянского мстителя Согомона Теглеряна, родился 1894г. в городе Орду (Турция, провинция Трапизон). В 1912 годы окончил Перперяновское училище в Константинополе и в 1915-19гг. учительствовал в городе Шумле /Болгария/. В 1919-20гг. учился в Лозанском университете, а в 1920-25гг. - на факультете политэкономии Берлинского университета. Под руководством известных ученых Зомбарда и Маркварта он защитил кандидатскую диссертацию и получил научную степень доктора философии.

1925г. Правительством Советской Армении был приглашен на Родину. 1925-37гг. он заведовал кафедрой истории армянского народа и был деканом исторического факультета Ереванского государственного университета. Параллельно занимал посты директора Публичной библиотеки (1927-29), Института истории культуры (1932-35) и Государственного исторического музея. Им написано свыше десятки статей.

А. Зорян был членом организации "Немесис", которое возглавлял Шаган Натали. Цель этой организации была уничтожить турецких организаторов Геноцида армян 1915-го года. И это А. Зорян сообщил С. Теглеряну, что Таалсат в Берлине.

В 1937 г. во времена сталинских репрессий А. Зорян был арестован, по "Делу Профессоров", во время суда признался, что гордится своим прошлым. Скончался в ссылке, в 1942 г.

Был оправдан посмертно, после смерти И. Сталина.

THELERIAN'S COMRADE-IN-ARMS

M. S. KESHISHYAN

H. Zoryan, the comrade-in-arms of the academic teacher, Armenian avenger Soghomon Thelerian, was

born in 1894 in the town of Ordu (Turkey, Trabizon). In 1912 he graduated from the Perperyan collage in Constantinople, in 1915-16 worked as a teacher in Bulgaria (town Shumle). In 1919-20 he studied in the he Lausanne, later, in 1920-25` on at the Faculty of Economy of Berlin University. He taught such distinguished scientists like Zombard and Markvart.

In 1925 he was invited to homeland by the Governmant Soviet Armenia. He was the Decan of the faculty of history at Yerevan State University (1925-37), the Head of the Department of History of Armenian culture (1932-35) , at the same time he was the director of the National Libraty (1927-29).

H. Zoryan was the member of "Nemesis" group, leaded by Shahan Natali.

It was he that told S. Tehleryan, that Taliat Pasha was in Berlin. In 1937 he was arrested on the "Professor's case" and was proud of his past in court.

In 1942 H. Zoryan died in exile.

After Stalin's death, he was posthumously acquitted.

ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆ-ՍՓՅՈՒՌ ԱՐԴԻ ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ

Է. Լ. ԶՈՐՐԱՔՅԱՆ

*Պատմական գիտությունների թեկնածու,
ԵՊՀ դոցենտ*

Հայաստան - Սփյուռք փոխհարաբերությունների կառուցման հայեցակարգում Սփյուռքի լինելիության և հայապահպանության գլխավոր առիավատչյան հզոր և անվտանգ Մայր հայրենիքն է: Այս աներկբա ճշմարտությունը մշտակա գերակայություն է թե՛ Մայր հայրենիքում և թե՛, առավելապես, Սփյուռքում: Միանգամայն ճիշտ է նկատում Կ. Դալլաքյանը, գրելով, - «Կենտրոնաձիգ ուժի՝ հայոց պետականության գոյությունն է բնորոշում արդի Սփյուռքի քաղաքական հատկանիշը: Ի տարբերություն նախորդ դարերի ցրոնքի՝ աշխարհով մեկ սփռված հայությունն այսօր ունի իր քաղաքական հենարանը: Հետևաբար, արդի Սփյուռքն էլ իր հերթին հնարավորին չափ օժանդակում է հայոց պետականության ամրապնդմանը՝ հավաքական ազդեցություն գործադրելով իր բնական երկրների ու Հայաստանի միջպետական հարաբերությունների բնականոն ընթացքի վրա, ինչպես նաև հայության համազգային խնդիրների նկատմամբ օտար տերությունների դիրքորոշման վրա»:¹

Հայրենիք - Սփյուռք կապի ընկալման հիմքում դնելով միասնական հայրենիքի գաղափարը՝ երկուստեք ջանքեր են գործադրվել այդ կապերը ամրապնդելու և առարկայական դարձնելու իմաստով: Դրանք դրսևորվել են ի սկզբանե՝ թե՛ Հայաստանի առաջին Հանրապետության 1918-1920 թթ. կարճատև գոյության, թե՛ Խորհրդային իշխանության տարիներին՝ հայրենադարձության, Հայկական ընդհանուր բարեգործական միության (ՀԲԸՄ), Հայաստանի օգնության կոմիտե-

¹ Տե՛ս Կ. Դալլաքյան, Հայ սփյուռքի պատմություն, Երևան, 2004, էջ 4: